

**Абдуллаева Ж.Т.,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
аға оқытушысы, филол.ғ.к.**

Ф.М. Достоевскийдің адам мен қоғам жайлы ойлары

Ф.М. Достоевскийді көбінесе «ойшыл суреткер» деп атайды. Оның дүниетанымын қалыптастырған идеялар, философиялық ой-тұжырымдары әрдайым өміршендігін жоғалтпайды, өйткені олар адам тіршілігінің мәні мен маңызын ашуға бағытталған. Достоевский үшін Адам – орталық басты ұғым. Қазіргі таңда да қаламгердің жалпы шығармашылығы мен оның жекелеген шығармаларына ғылыми қызығушылық бәсеңдемеуде және ол мәдени, философиялық және әдеби контекстерде қарастырылуда.

1860 – 1870 жылдары Ф.М. Достоевскийдің ең көрнекті туындылары: «Қылмыс пен жаза», «Нақұрыс», «Жындар», «Жасөспірім» және «Ағайынды Карамазовтар» дүниеге келді. Жазушының осы романдары «ұлы бес кітап» деген атаққа ие болды. Олардан жазушының философиялық, әлеуметтік, имандылық көзқарастары мен ізденістерін көруге болады.

1873 – 1874 жылдары жазушы «Гражданин» журналының редакторы болып, осы кезеңде «Жазушы күнделігін» баспадан шығара бастады. «Жазушы күнделігінде» қаламгердің қоғамдық өмірдің өзекті тақырыбына байланысты жазған толғаныстары, әдеби-сын пікірлері мен қатар көркем туындылары жарыққа шықты. Ф.М. Достоевскийдің шығармашылығында Ресейдегі әлеуметтік қарым-қатынастардың шиеленіскен кезеңіндегі шынайы өмір мен қоғамдық ойдың қарама-қайшы тұстары көрініс тапқан. Осылайша «Өлілер үйінен табылған хаттар» кейіпкерінен бастап «Ағайынды Карамазовтардағы» Иван Карамазовқа дейінгі кейіпкерлер галереясы пайда болды. Ф.М. Достоевский жеке тұлғаның еркіндігін қорғай отырып, шектен тыс еркіндік антигуманистік іс-әрекетке соқтырады деп санайды. Жазушы шығармашылығын зерттеуші Б.И. Бурсовтың пікірінше, Ф.М. Достоевский Қасиетті Құранға, Мұхаммед пайғамбардың өміріне ерекше қызығушылық танытқан, оның дүниетанымдық көзқарастарына мұсылмандардың Қасиетті Құран кітабы да елеулі әерін тигізген [1, 147 б.].

Жазушының ойынша, діннің таза жолы ғана адам баласын қоғамда етек алған әділетсіздік пен безбұйректіктен, пендешілік пен шарасыздықтан құтқара алады. Кеңес дәуірінде зерттеушілер Достоевский шығармашылығының осы бір қырын бүркемелеп, ашып көрсетпеуге тырысты: «Біз Достоевскийдің діни ізденістерін қабылдай алмағанымызбен, біздің көптеген ішкі міндеттерімізді шешуде ол бізбен бірге болады» [2, 57 б.]. Сол жылдары аударматанушы Қ. Нұрмаханов та жазушыны әлемдік деңгейдегі данышпан сөз шебері ретінде жоғары бағалай келе: «Әлемге аты жайылған жазушының творчествосында біздің оқушыларға түсініксіз де көмескі жайлар өте көп. ... данышпан жазушы өмірінің ақырғы жылдары алғашқы кезеңде өзі құптаған революциялық идеядан біржолата қол үзіп, көптеген шығармаларында орыс қауымын христиандық моральдың алдында

мінажат етуге шақырды. Бұл Ф.М. Достоевский творчасының осал жақтары» [3, 68-70 б.], – деп, оның қарама-қайшы тұстарын атап өткен. Қаламгердің шығармаларындағы діни көзқарасты елеп-ескермеу оның дүниетанымдық көзқарастарын, шығармаларындағы басты идея мен сарынды дұрыс бағалауға жол бермейді. Профессор А.Ж. Жақсылықов дін мен әдебиеттің өзара байланысына қоғамдық мән беріп, оны ұдайы үдеріс ретінде түсіндіреді: «...дін мен әдебиеттің өзара байланысы дегеніміз – бұл адамзаттың санасы ыдырамаған синкреттік жай-күйде болған алғашқы қоғамның мәдениетінен бастау алатын ұдайы эстетикалық фактор. Содан бері дін мен әдебиеттің эстетикалық өзара байланыс генезисі қоғамдық сананың үздіксіз жікке бөлінуі, өнердің жайылмауы мен оның түрлерге бөлінуі, сондай-ақ әдебиетті сөз өнері ретінде жанрлық-тектік арнаулы бағытқа үздіксіз жіктелуі аясында өрбиді» [4, 332 б.]. Шындығында да, адамзаттың рухани болмысының қалыптасуында тіл мен дін маңызды рөл атқарады. Өйткені ол бір-біріне әсер етіп, бірін-бірі дамытып, адамның рухани мәдениетінің баюына әрі өркендеуіне септігін тигізді.

Батыстың кейбір өкілдері Достоевскийді модернизм, авангардизм сияқты ағымдардың атасы деген лақап түсінік қалыптастыруға тырысады. Алайда, Достоевский өзін «шын мәніндегі реалист», «діни ойшыл» жазушымын деп санады және осы қағидасына өмірінің соңғы күніне дейін берік болды. Жалпы Кеңес дәуірінде Ф.М. Достоевскийдің шығармалары теріс бағаланып, мектеп бағдарламаларына енгізілмеді және басқа орыс классиктерінің шығармалары сияқты үгіттелмеді. 1953 жылы В.Г. Сталин қайтыс болғаннан соң ғана жазушының шығармалары оқырмандармен қайта қауышты.

Ф.М. Достоевскийді «ұлы гуманист» деп атайды, сонымен қатар ол жайында «катал дарын иесі», «қауіпті ғұлама» деген теңеулер бар. Бұларды жазушының шығармашылығына берілген баға деп есептеуге болады. XIX ғасырда Н.М. Михайловский атақты «Жестокий талант» мақаласында жазушы талантының ерекшелігін басқа қырынан түсіндіргісі келеді. Осы тәрізді сыни пікірлерде Ф.М. Достоевский шығармашылығының құпиясы ашылмайды. Алайда жазушының рухани тереңдігін көре білген басқа да зерттеулер болды. Соловьев В., Розанов В.В., Мережковский Д.С., Шестов Л. және т.б. зерттеушілер Ф.М. Достоевский шығармашылығының тұңғық тереңдігіне үңілуге ұмтылды. Көркем шығармада адам өмірінің түрлі тұстарын тоғыстыру – жазушы талантының бір қыры. Бұл жайында кейінгі зерттеулерде, мәселен, М.Б. Храпченко былай деп жазды: «Әлеуметтік, философиялық және психологиялық арналардың тоғысуы Достоевский реализмінің маңызды сипатын құрайды» [5, 35 б.]. Зерттеушінің ойымен толық келісе отырып, Ф.М. Достоевский реализмінің өзіне тән ерекшелігі мен оның үлкен маңызын атап өткен жөн. Жазушының реалистік шығармаларының негізі – адамзат қасіретінің әлемі, жәбірленгендер мен жәбір көрген тұлғаның трагедиясы. Психологиялық талдау әдісін шебер меңгере отырып, Ф.М. Достоевский адам абыройының құлдырауы оның жанын құлазытып, санасын екіге айыратынын көрсетті. Ол өз суреткерлік

шеберлігінің сырын «Адамның ішінен адам табу» деп түсіндірген. Жазушы шын мәнінде – шексіз гуманист, ол әрбір адамның бойынан мейірімділік пен ізгілік іздейді. Мәселен, жазушы «Ағайынды Карамазовтар» романындағы ағайындылардың әкесінің жағымсыз әрекеттерін суреттей келе, оның бойынан жақсы қасиеттерді көруге ұмтылады: *«Көп ретте адамдар, тіпті зұлымдар да, біздің білетінімізден әлдеқайда аңқау, ақ көңіл болып келеді. Әрі-беріден соң, біздің өзіміз де сондаймыз»* [6, 32 б.].

Ф.М. Достоевский – «психолог», «қорғансыздар мен қор болғандардың» қорғаушысы, «қылмыстың сырын» ашушы. Жазушыға кейіпкерлерінің іс-әрекеті маңызды емес, олардың ойы мен сөзі құнды. Ол адамдардың кеудесіндегі өзімізден де жасырын нүктелерге сәуле түсіреді. Жазушының бойында психологтық көрегендік немесе суреткерлік сезімталдық секілді қасиеттер шығармашылық ұзақ еңбектенудің нәтижесінде қалыптаса алады, сонымен қатар ол негізінен жазушының бойына туа бітетін, жаратылысымен бірге келетін физиологиялық қасиет екен. Осы мәселемен арнайы айналысатын ғалымдар да мұны дәлелдейді. Психологтық көрегендік туа бітетін қасиет дейтініміз Достоевский шығармаларындағы суреткерлік, адам жанының психологиялық толқулары мен нюанстарының нақты суреттелетіндігінің ғылыми дәлдігі кейбір дәрігер-физиологтарды да қайран қалдырыпты. Экстремалды психоневрология және экстремалды психология саласында еңбек сіңірген, атақты ғалымдар – психология ғылымдарының докторы, профессор О.Н. Кузнецов пен медицина ғылымдарының кандидаты, доцент В.И. Лебедев Ф.М. Достоевскийдің көркем және публицистикалық шығармаларын талдай отырып, «Достоевский психикалық саулықтың құпиялары жайында» атты кітап жазды. Кітап авторлары жазушының психикалық ауру және сау адам туралы, адамның осы күйлерді бастан кешіруіндегі даму қарқыны мен өзара байланысын талдап, Достоевскийдің рухани күйзеліс психологиясын тура тапқандығына көз жеткізеді. Сондай-ақ, авторлар ұлы жазушының тағдыры мен шығармашылығының арасында байланыс бар деген тұжырым жасайды. Ф.М. Достоевскийдің әдеби шығармалары, сомдаған кейіпкерлері арқылы XX ғасырда әйгілі Зигмунд Фрейд ашқан психологиялық талдау (психоанализ) ілімінің негізі қаланды. Бұл жөнінде Бахтиннің, Кирпотиннің, Храпченконың кітаптарында мәліметтер келтірілген.

Ф.М. Достоевский романдарының осындай көптеген жетістіктері, соның ішіндегі әлеуметтік-психологиялық, Адам туралы романдары XX ғасырда Л. Андреев және М. Горький, А. Платонов сияқты орыс жазушыларының шығармаларында өз жалғасын тапты және алдыңғы қатарлы әлемдік әдебиеттің дамуына ықпалын тигізді. Осы арада жазушы мен одан кейінгі ұрпақ жазушыларының арасындағы шығармашылық сабақтастықты зерттеген еңбектердің саны да жетерлік.

Көптеген еуропалық зерттеушілер де Ф.М. Достоевский жазған романдардың біртума ерекшелігін атайды. Мәселен, М. Ремарк, А. Жид, А. Сюаре, Ж. Ривьер, Г. Гауптманн, Т. Манн, Ф. Кафка, М. Пруст, Д. Джойс, Э. Хэмингуэй, А. Камю, Г. Гессе, У. Фолкнер, Р. Акутагава және тағы басқа

да атақты жазушылар Ф.М. Достоевскийді өзінің ұстазы санап, ерекше пір тұтқан. Бұған олардың айтқан сөздері мен қатар кейбір шығармаларындағы сарындар куә болады. Айталық, Ф. Кафка «Процесс» сияқты атақты романын жазуда Ф.М. Достоевскийдің «Қылмыс пен жаза» романының көп әсері болғанын мойындап жазғаны мәлім. Ф.М. Достоевский психологиялық романның пішіні мен композициясын кеңейту, тереңдету мен жаңарту үшін суреттеу мен психологиялық талдаудың жаңа тәсілдерін енгізді. Сондықтан да оның идеолог-суреткер ретіндегі ықпалы зор.

XIX ғасырдағы жапон прозасына Ф.М. Достоевскийдің тигізген әсері мол. Ф.М. Достоевскийден үйренбеген жапон жазушысы кемде-кем. Жапон әдебиетінің көрнекті жазушысы Кэндзабуро Оэ орыс жазушысының талантын өзіне үлгі тұтты. Жазушы «Ағайынды Карамазовтар» романынан Алеша туралы эпизодты алып, «Балаларға арналған «Ағайынды Карамазовтар» атты кітапша шығарғаны туралы айтады. Бұл шығарма жапон балаларының сүйікті кітабына айналды. Зерттеушілердің ресми деректеріне сүйенсек, Ф.М. Достоевский дүние жүзі көлемінде Шекспирден кейінгі көп таралыммен шыққан санаулы суреткерлердің бірі екен. Сонымен қатар, Жапонияда орыс жазушысының шығармашылығын зерттеу институты ашылған.

Федор Михайлович Достоевский өмірінің бір кезеңін қазақ жерінде өткізеді. Петрашевшілер ұйымына қатысқаны үшін Ф.М. Достоевский қазақ даласына 1854 жылы жер аударылып келді. Ол қазақ жерінде өмірінің 5 жыл мерзімін өткізеді. Осы жылдар Достоевскийдің өмірінде үлкен маңызға ие болды. Өйткені, ол қазақ халқының тұрмысымен, әдет-ғұрпымен, сондай-ақ оның жадында жарқын тұлға болып сақталған адаммен танысты. Жазушы қазақтың ұлы ғалымы, ағартушы-демократы Шоқан Уәлихановпен Омбы қаласында танысқан болатын. Осы таныстық қазақ жерінде әрі қарай жалғасып, үлкен достыққа ұласты. Жазушы қазақ даласында өткен сол жылдарын, Шоқанмен арадағы достығын ұдайы есінде сақтап өтті. Осы Даланы ол Шоқанға жазған хаттарында бас әріппен жазып, кейінгі шығармаларында сөз еткен. Жазушы түсінігінде Дала ұғымы – кендіктің, еркіндіктің, бостандықтың белгісі. Ф.М. Достоевскийдің қазақ даласындағы жылдарын зерттеуші Л. Варшавский қазақ халқының еркіндікке құштарлығының белгісі – қазақ Даласының образы жазушының 3 романында («Өлілер үйінен табылған хаттар», «Қылмыс пен жаза», «Ойыншы») бейнеленгендігін жазған. Мәселен, «Қылмыс пен жаза» романының соңғы беттерінде Дала мынадай жолдар арқылы суреттеледі: *«Раскольников сарайдан шығып, жағалауға келді, сарай жанындағы бөрене үстіне жайғасып, жалпақ та бос өзенге көз салды. Биік жар басынан бар маң айқын байқалады. Арғы алыс беттен талып ән естіледі. Ол жақта күн шұғыласына малынған сайын дала төсінде қараң-құраң етіп көшпелілердің киіз үйі қараяды. Онда бостандық самалы еседі және мұндағыларға ұқсамайтын мүлде басқа адамдар мекен етеді...»* [7, 581 б.].

Семейде өткізген жылдар – жазушының жан дүниесіндегі және орыс-қазақ халықтарының тарихындағы қазақтың ұлы ғалымы Ш. Уәлихановпен

арадағы жақын достастығы. Осы достық туралы Қалжан Нұрмаханов «Қазақ досын туысынан артық санаған жазушы» атты мақаласында айта келіп, Ш. Уәлихановтың образы Достоевскийдің шығармашылығында елеулі із қалдырғанын жазды: «Достоевский творчествосындағы Шоқан Уәлиханов образы туралы мәселені сөз еткенде, ең алдымен, «Жасөспірім» (1875) романындағы Версилов образы өзіне ерекше көз тартады. Романда Версилов болашақ ұрпақтың бақытын ойлайтын, қорғансыздарға пана болуды көксейтін, олардың қайыршылық өміріне жаны ашитын ізгі ниетті, адал адам ретінде суреттеледі. ...Ш. Уәлихановтың образы жазушының басқа шығармаларында да кездесуі ықтимал нәрсе. Қазақ досының характеріне тән қасиеттерді Ф.М. Достоевскийдің өз романдарында кейбір кейіпкерлердің образдарын жасау үшін белгілі дәрежеде қолдануы мүмкін жай» [2, 73-74 б.].

Қазақ және орыс халықтары достастығының белгісіне айналған екі ұлы адамның арасындағы достық қарым-қатынас туралы М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, С. Бегалин сияқты белгілі қаламгерлер өздерінің көркем және деректі кітаптарында жазды. М. Әуезов өзінің «Әр жылдар ойлары» деген кітабында Ф.М. Достоевский мен Ш. Уәлиханов арасындағы достықты екі халықтың арасындағы күрделі өзара байланыс үдерісінің ерекшеліктері арқылы көрсетеді. Ш. Уәлихановтың адамгершілік тұлғасы және оның орыс жазушысымен достығы жайлы Сәбит Мұқанов «Аққан жұлдыз» атты кітабында тарихи тұрғыда шынайы суреттеген.

Қазақ әдебиетінде де Ф.М. Достоевскийдің шығармашылығы даралығы мен күрделілігі мол таусылмайтын қазына ретінде қарастырылады. Жазушы Ә. Нұрпейісов: «Тарихта ел алдындағы ересен еңбегін кейінгі ұрпақ қаншама қапысыз танып, дәл бағалаймыз деп тырысқанмен айтып тауыса алмайтын, бір құпиясын ашсаң, екіншісі әзір тұратын, табиғаттың өзіндей ұлы, табиғаттың өзіндей тұңғыық адамдар болады. Бұрынғы бабалар білмек түгілі ойлап та көрмеген көп құбылыстың құпия-сырларын сарқып біліп жатқан біздің сұңғыла ғасырларымыздың көп сырын әлі күмілжі танып жүрген санаулы жұмбағының бірі де – Достоевский творчествосы» [8, 5 б.], – деп, орыс жазушысының шығармашылығын жоғары бағалайды.

Қаламгердің шығармашылық әлеміне қызығушылық танытқан жазушы-аудармашыларымыз оның бірқатар көрнекті туындыларын аударды. Қаламгердің адам жанының қайғы-қасіреті мен күйзеліске түсуін ашып көрсету шеберлігі қазақ оқырманын, соның ішінде қазақ жазушыларын селқос қалдырған жоқ. Жазушы шығармашылығы М. Әуезов, М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, А.Ж. Жақсылықов және т.б. осы сынды көптеген жазушыларымыздың шығармаларына көркемдік-идеялық, жанрлық жағынан ықпалын тигізіп, қазақ-орыс әдеби байланыстарын дамытуда маңызды рөл атқарды. Сондай-ақ, аудармашылардың жазушы шығармаларын аударуының өзі оның шығармашылығын қабылдаудың, қандай да бір дәрежеде одан шығармашылық үйренудің алғышарты болып, әдеби және мәдени байланыстағы ауыс-түйіс үдерісінің жүзеге асуында маңызды рөл атқарды.

Ф.М. Достоевскийдің әлем әдебиетінде елеулі құбылыс болып табылатын шығармалары адамзатты толғандырған басты рухани сауалдарға,

адам мен махаббат, адам мен қоғам жайлы мағынасы терең ойларға негізделген. Кемеңгер жазушының Адамға деген құрметі мен жанашырлығынан туындайтын толғаныстары уақыт сынынан өтіп, бүгінгі таңға дейін өмірлік маңызын жойған жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Бурсов Б.И. Личность Достоевского. – Л.: Советский писатель, 1974. – 671 с.
- 2 Кудрявцев Ю.Г. Бунт и религия (О мировоззрении Ф.М. Достоевского). – М.: Издательство Московского университета, 1969. – 170 с.
- 3 Нұрмаханов Қ. Дәстүрлі достық. – Алматы: Жазушы, 1972. – 289 б.
- 4 Жаксылыков А.Ж. Мотивы, образы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы // Типология, эстетика, генезис: дис. ... докт. филол. наук. – Алматы, 1999. – 348 с.
- 5 Храпченко М.Б. Проблемы типологии русского реализма. – М.: Наука, 1969. – 115 с.
- 6 Достоевский Ф.М. Ағайынды Карамазовтар. – Астана: Аударма, 2004. – 757 б.
- 7 Достоевский Ф.М. Қылмыс пен жаза. Алты бөлімді роман / аударған М. Жанғалин. – Алматы: Жазушы, 1972. – 584 б.
- 8 Нұрпейісов Ә. Достоевский туралы сөз // Жұлдыз. – 1971, қараша – 11. – 158 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье творческий мир великого русского писателя Ф.М. Достоевского рассматривается через призму его философских взглядов.

RESUME

The article is devoted creative world of the great Russian writer F.M. Dostoevsky considered through a prism of his philosophical sights.